

O 'ZBEK TILIDA QO'LLANILGAN ALIFBOLAR VA ULARDA FONEMALARNING IFODALANISHI

Sohiboyeva Gulyora Sadirjon qizi

Termiz davlat universiteti 2-kurs magistranti

Har qanday kishilik jamiyatida insonlar o'zlarining ma'lum bir ehtiyojlarini qondirish maqsadida biror bir narsani o'zlari yaratishga majbur bo'lishadi. Qadimda ham xuddi shu ehtiyoj tufayli yozuv paydo bo'lgan. O'sha paytlarda insonlar biror nimani eslab qolishmoqchi bo'lishsa, biror bir predmet orqali eslab qolishgan. Odamlarning asosiy quroli xotira bo'lgan. Masalan qarama-qarshi urug' vakillarining trubka chekishi tinchlik timsolini anglatgan. Ular bu imo-ishoralar orqali o'z avlodlariga yozma holda emas balki og'zaki yoki imo-ishoralar orqali meros qoldirishgan. Bunday misollar ko'plab keltirish mumkin. O'qish va yozish bugungi kunda insoniyat orasida odatiy holga kirgan go'yoki til va yozuv bir umr birga bo'lgandek. Til paydo bo'lishi uzoq o'tmishga borib taqaladi, yozuv esa bunday emas. Shu soha vakillarining e'tiroficha, yozuvning tarixi 10-15 yildan ko'p emas. Hattoki, shunday tillar borki, yozuvi yo'q masalan Amerika qit'asining ba'zi mahalliy aholilarida¹.

Yozuv paydo bo'lgandan beri bizga misli ko'rilmagan imkoniyatlarni ochib bergan. Uni taraqqiyotning kashfiyotchisi desak ham bo'ladi. Sababi, agar bizda yozuv bo'lmaganda edi, ajdodlarimiz yaratgan buyuk ishlari va meroslari bizgacha yetib kelmagan bo'lar edi. Insoniyat dunyosida yozuvning ahamiyati beqiyos, boisi, dunyoning har qanday burchagida har xil vazifa uchun albatta,

¹ Xolmonova Z. Tilshunoslikka kirish. Toshkent 2007 . 124-bet

yoʻzuv ishlatilini kelinmoqda. Bundan tashqari axborot almashinuv vositasi oʻlaroq yoʻzuvdan foydalanamiz. Mabodo yoʻzuv boʻlmasa edi, ajdodlarimiz yaratgan qandayin buyuk asarlardan, qilingan salmoqli ishlardan biz qolaversa, kelajak avlod bebahra qolgan boʻlardi. Bu albatta, tasavvur qilib boʻlmaydigan holat. Shuningdek, yoʻzuv tufayli biz tilde boʻlayotgan turli xil fonetik va grammatik oʻzgarishlardan xabardormiz. Hozirgi kunda yoʻzuvsiz inson hayotini tasavvur qilish qiyin. Sababi aynan shu yoʻzuv tufayli odamlar kata yutuqlarga erishmoqda.

Yoʻzuv asrlar oʻsha rivojlanib yanada sayqallanib kelmoqda. Olimlar yoʻzuvning paydo boʻlish tarixi va uning inson hayotidagi ahamiyati toʻgʻrisida juda koʻplab asarlar yozishgan. Masalan, Abu Nasr Farobiy Aristotelning “Ritorika” asariga yozgan sharhida yoʻzuv tizimi, uslubiyat haqidagi fikrlari oʻz ifodasini topgan. U tilshunoslikning mundarijasini olti boʻlimdan iborat deb hisoblab, beshinchisini “yoʻzuv qonunlari va toʻgʻri talaffuz (orfoepiya) haqidagi fan” ekanligini taʼkidlaydi. Shuningdek olim fi sanoat al-kitoba (Yoʻzuv sanʼati haqidagi kitob) nomli asar ham yozgan. Abu Rayxon Beruniy tilshunoslikning juda koʻp masalalari bilan birgalikda yoʻzuv haqida ham atroflicha fikr yuritadi².

Bundan tashqari yoʻzuv oʻzining taraqqiyotida turi xil bosqichlarni bosib oʻtgan. Dastlab yoʻzuv boʻlmagan davrlarda insonlar koʻproq yuqorida aytib oʻtganidek, xotira bilan koʻproq ishlashgan. Biroq bu faqat biror narsa yoki ish-harakatni anglatardi xolos. Axborot uzatish uchun esa biror bir vosita yoʻq edi. Ular biror bir buyumga shakl berish orqali maʼlumotlarni bir- biriga yetkazishgan. Buyumga maʼno biriktirishning bunday usuli “buyumli yoʻzuv” deb atalgan. Xuddi

² Prof. Karimov S.A “Tilshunoslik nazariyasi” Samarqand 2012. 54-bet

shu paytdan boshlab, yozuv taraqqiyotining boshqa bosqichlarida turli xil turlari kelib chiqqan. Bundan ko‘rinib turibdiki, har bir bosqich bu bittadan yozuv turi deganidir.

Har bir yozuv o‘z davrida inson ehtiyojlari uchun munosib xizmat qilgan. Bundan shu xulosa kelib chiqadiki, yozuv paydo bo‘lmagan davrlarda insonlar ba‘zi hodisalarni boshqalarga yetkazish uchun rasmlardan foydalanishgan. Turli xil jonli va jonsiz narsalarning rasmini chizish orqali o‘z maqsadlarini tushuntirishga harakat qilishgan. Bunday yozuv turi piktografik yozuv deyiladi, uning birliklari esa **piktogrammalar** deb atashgan. Piktografik yozuv – bu har qanday tushuncha yoki voqeani rasm yoki belgilarning tasviri orqali ifodalovchi dastlabki yozuv shaklidir. Bunda har bir belgi ma‘lum bir obyekt yoki hodisani bildiradi.

Lasko va Altamir g‘or rasmlari), Amerikalik hindu qabilalarining belgilari, qadimgi Misr va Mesopotamiya madaniyatida ishlatilgan dastlabki yozuvlar. Bu yozuvning kamchiliklari ham bo‘lgan. Abstrakt tushunchalarni ifodalashi qiyin va rasm orqali murakkab fikrlarni yetkazish imkoni cheklangan.

AQSHning taniqli olimi L. Blumfild bu yozuvga quyidagicha misollarni keltiradi: Amerikaning mahalliy odjibva qabilasining bir a‘zosida daraxtning uzun po‘stlog‘i bo‘lgan. Po‘stlog‘da bir qancha belgilar chizilgan bo‘lib (tulki, boyo‘g‘li va boshqalar) u aytiladigan muqaddas qo‘shiq tartibini ko‘rsatar edi. Masalan, Mandan qabilasining bir a‘zosi savdogarga ikki bir- birini kesib o‘tgan bir chiziq va bu kesmalarning bir tomoniga bir miltiq bilan qunduz va uning yoniga o‘ttizta parallel chiziqchalarni, ikkinchi tomonda savsar, suvsar va qo‘tosning surati chizilgan maktubni yuborgan. Bu xatning ma‘nosi quyidagicha bo‘lgan :

“Men savsar, suvsar va qo‘tosning mo‘ynalarini bir miltiq va o‘ttizta qunduzning terisiga almashtirishga roziman”.³

Lekin bu kabi yozuvni o‘z tartibida joylashtirib aytish qiyin. Sababi, hammaning dunyoqarashi, mantiqiy fikrlashi va yashash tarzi turlicha. Misol uchun aytganda, maktab jurnallarida yoki rebuslari ko‘rganimizda ularni tushunishga va to‘g‘ri qaror chiqarishga qiynalamiz va fikrlar turlicha bo‘lishi ham tabiiy, albatta. Chunki berilgan rasm hammaga har xil ta‘sir ko‘rsatadi.

Ba‘zi bir kamchiliklar tufayli bu yozuv asta mukammalashib ideografik yozuvga o‘z o‘rnini bo‘shatib bergan. Ayrim olimlar bu yozuvni **logografik yozuv** deb ham atashgan, chunki bu yozuvdagi so‘zlar faqat narsalarni bildirmay, tilde ishlatiladigan so‘zlarni ham ifodalagan. Tildagi har bir so‘z o‘z simvoliga ega bo‘lgan. Bu yozuv birligi ideogrammalar deb yuritiladi. Shuningdek, logogramma bilan piktogrammaning bir biridan farqi shundaki, piktogrammada predmet aks ettiriladi, logogrammada esa sozlarning manosi izohlanadi. Qadimgi arablar “yuz ming” sonini itbaliqning shakli orqali izohlashgan. Xitoyliklar esa, “yaxshi” sozini ayol kishi bilan bola ramzi orqali korsatishgan. Logografik yozuvning biroz mukammalashgan shakli iyeroglifik yozuv deb nom olgan. Iyerogliflarda oz bolsa ham, ifodalanuvchi narsa bilan boglangan biror xususiyat saqlanib turadi. Bu yozuv qadimgi Arabistonga va hozirgi Xitoyga bogliq⁴

Shu bosqichga kelib iyeroglifik yozuvlar asosida alfavit tushunchasi ham kirib keladi. Chunki endi bu yozuvda turli xil shartli belgilar va iyerogliflar eslab qolish kerak bolgan. Hamma bir xilda tushunishi uchun va ular ifodalayotgan

³ M. T. Irisqulov . “Tilshunoslikka kirish “. Toshkent. “Yangi asr avlodi “ 2009. 221- bet

⁴ M. T. Irisqulov . “Tilshunoslikka kirish “. Toshkent. “Yangi asr avlodi “ 2009. 222- bet

malumotlar orasida farq bolmasligi uchun alfavit eng yaxshi yol edi. Logografik yozuvga yana bir misol qilib, Qadimgi Mesopotamiyada qollanilgan mixxat yozuvini ham keltirishimiz mumkin. Lekin bu yozuvlar bora bora o'zgarib, oz ahamiyatini yo'qota boshladi. Bunga sabab bu yozuvlarning loyga yozilganligidir. Keyinchalik esa odamlar yana yozuvning boshqa mukammalroq turiga ehtiyoj sezishdi. Bu ehtiyojlarga juda kop narsalar misol boladi. Asosan, oqish va yozish, undan keyin savdo-sodiq va davlatlarni barpo etish yangi yozuvi kashf qilinishini tezlashtirib yubordi. Insonlar yozuvni iloji boricha soddalashtirishga harakat qilishdi va buning natijasida fonografik yozuvni kashf qilishdi. Fonografik yozuv tilni faqat grammatik tuzilishini ifodalamay, uning fonetik tuzulishini va tovush tarkibini korsatgan. Fonetik yozuvning juda kop korinishlari bor, shulardan biri – sillabik yoki bogin yozuvidir. Bu yozuv qoshma sozlarni qismlarga bolish bilan hosil boladi. Bu esa hozirgi boginlarga togri keladi. Bu yozuvga qadimgi hind yozuvi devanagari yaxshi misol boladi.

Fonografik yozuv paydo bolishi natijasida harf - yozuv davri boshlandi. Hozirgi vaqtda jahon aholisining taxminan to'rt dan uch qismi mana shu yozuvdan foydalanishadi. Harf tovush yozuvi hozirgi vaqtda, asosan, to'rtta asosiy yozuv sistemasidan iborat. Lotin yozuvidan jahon aholisining 30%, slavyan-krillitsa yozuvidan 10% , arab yozuvidan 10%, hind yozuvidan 20% aholi foydalanadi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, fonografik yozuvning bir nechta ko'rinishlari bor.

Birinchisi, sillabik yoki bo'g'in yozuvi bo'lsa, ikkinchisi, so'z shakllarini fonetik

birliklar – tovushlar orqali ifodalash hisoblanadi. Dastlabki alifbeli yozuv Nil daryosi vodiysiga bostirib kelgan giksoslar orqali yaratilgan. Ular Misr ieroglifik yozuvlaridan yigirmattasini olib, shular orqali o'z tilining unli va undosh tovushlarini ifodalaydigan alifbeni yaratganlar. Alifbe sozi giksoscha alif – hokiz, be<bet – uy demakdir⁵ Shuningdek, dunyoda alifbolarning turlari son jihatdan juda ham kop. Ularning eng kattasi Kambodja alifbosi bolib, unda 74 ta harf bor. Eng kichik alifbo esa Solomon orolidagi alifbosi hisoblanib, unda jami 11 ta harf bor ekan.

Garchi fonografik yozuv eng keng tarqalgan yozuvlar sirasiga kirishiga qaramasdan, yozuvning bundan tashqari yana koplab turlari ham mavjud. Bu yozuvlar bir biri bilan uzviy bogliq va jamiyatda hammasining oziga xos orni bor. Misol uchun, piktografik yozuv bugungi kunda koproq reklama uchun, togri yolni korsatuvchi belgi-suratlar uchun, til bilmaydigan chet elliklarga osonlik yaratish uchun, yani, mehmonxona va boshqa joylani ko'rsatuvchi belgilar uchun foydalaniladi.

Ideogrammalar esa ko'proq ko'cha harakatlarida, territoriyalarni belgilashda va turli xil son va belgilarda ishlatilinadi. Piktogrammalarda idiogrammalar kabi yo'l belgilari ishlatilinadi. Lekin ularning bir – biridan farqi shundaki, piktogrammalarda koproq rasmlar va suratlar rol oynaydi. Ideogrammalarda esa asosan shakllar va belgilar ma'lum bir ma'noni ifodalaydi. Shuningdek, ularning bir-biriga o'xshash jihatlari ham bor. Ular qisqa va tushunarli bolganligi uchun hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Yuqorida keltirilgan barcha yozuv turlarini grafika bo'limi o'rganadi va

⁵ Orof. Karimov S . A "Tilshunoslik nazariyasi ". Samarqand 2912. 55- bet

bugungi kunda bu yozuv turlaridan tashqari yana maxsus yozuv turlari ham bor. Bu yozuv turlariga misol qilib, stenografiya va transkripsiyalarni olishimiz mumkin.

Stenografiya bu biroz murakkab yozuv turi hisoblanib, buni yozish uchun maxsus tayyorgalik bo'lishi kerak bo'ladi. Uni harfli yozuv bilan solishtirish ham mumkin. Chunki ular maxsus vaziyatlarda va og'zaki nutqni tezroq qog'ozga yozib olish uchun foydalaniladi. Buning foydali tomoni shundaki, bu yozuv og'zaki nutqda aytilayotgan gaplarni tez va oson yozib olish imkoniyatini beradi. Ushbu yozuv turidan ko'proq maruzalarda va majlislarda keng foydalanishadi. Transkripsiya esa xuddi stenografiya kabi maxsus yozuv turi hisoblanadi. Ushbu yozuvdan biz ko'proq soz/larning talaffuzini yozishda foydalanamiz. Biz bilamizki, ingliz tilidagi sozlar ozbek tilidagi sozlardan ko'proq oqilishi bilan farq qiladi.

Bunda biz ingliz tilidagi so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishimiz uchun transkripsiyadan foydalanamiz va o'rganishimizni yanada osonlashtiramiz. Lekin, transkripsiya hamma uchun birdek emas. Bu yozuv ma'lum bir ehtiyoj uchun foydalaniladi xolos. Uning imkoniyatlari boshqa yozuv turlariga qaraganada biroz kamroq. Bu yozuvning chet tillarini o'qish va o'qitishdagi ahamiyati va roli juda ham katta. Hattoki, hozirgi kunda bu yo'nalishda Xalqaro Fonetik Assotsatsiyasining lotin tili grafikasi asosida yaratilgan transkripsiyasi ham keng qo'llaniladi. Transkripsiyaning yana bir tarmog'i bu – transliteratsiya hisoblanadi. Transliteratsiya bu bir tildagi belgi yoki harflarni ikkinchi tildagi belgi va harflar bilan ifodalashdir. Misol uchun, ingliz tilidagi summit sozining transkripsiyasi [sʌmit] yoki card sozi [ka:d] boladi. Bu bizga talaffuzimizni yaxshilashimizga yordam beradi.

Bugungi kundagi zamonaviy yozuvlardan biri bu ko'zlari ko'r insonlar uchun yozuv hisoblanadi. Bu yozuv o'z ichiga Brayl alifbosini oladi. Brayl alifbosi – bu bortma harflardan iborat shriftlar. Bu alifbo L.Brayl tomonidan yaratilgan. Brayl shrift asosida 6 nuqtani turli vaziyatlarda qo'llash yotadi. Lekin ixtirochi bu alifboga lotin tilidagi harflar ketma ketligini asos qilib olgan. Bu alifbo boyicha o'zbek yozuvchilaridan A. Qodiriy (“O'tgan kunlar”) va V. Gafurov (“Vafodor”) asarlari nashr qilingan. Ko'zi ojizlar uchun hozirgi kunda bu yozuv tufayli juda ko'plab kitoblar shu yozuv boyicha nashr qilinyapti. Nafaqat kitoblar, balki, elektron malumotlar ham ular uchun maxsus ishlab chiqilyapti. Bu ular uchun juda ham katta imkoniyatlarni ochib beradi.

Yuqorida keltirilgan barcha ma'lumotlardan shunday xulosaga kelishimiz mumkinki, yozuvning hayotimizdagi ahamiyati biz tasavvur qilganimizdan kora ko'proq. Har bir rivojlanayotgan til uchun yozuvning o'rni beqiyos. Chunki til rivojlanishi uchun ham yozuv kerak. Yozuvlarning barcha turi esa o'ziga xos vazifani bajaradi. Biz har xil vaziyatlarda har xil yozuv turlaridan foydalanamiz. Faqat asosiy muammo yozuvlardan to'g'ri aniq foydalanishdir. Buning uchun esa yozuv haqida umumiy tushunchaga ega bo'lishi kerak